

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

136:1 • 2016

Sovjetisk påverkan genom svenska vänsällskap

HÅKAN BLOMQVIST* *Södertörns högskola*

Olov Wenell, *Sovjetunionen och svenska vänsällskap 1945–1958: Sällskapen Sverige–Sovjetunionen som medel i sovjetisk strategi*, Historiska studier: skrifter från Umeå universitet 8 (Umeå: Umeå universitet 2015). 212 s.

Avhandlingens frågeställningar och utgångspunkter

Hur försökte Sovjetunionen genom vänskapsorganisationer påverka den svenska opinionen efter andra världskriget? Vilka strategier utvecklades i Moskva, hur omsattes de i praktiken och vilken roll spelade svenska kommunister? Om det handlar Olov Wenells avhandling, som undersöker de strategier och metoder som praktiserades i Sverige av den sovjetiska organisationen VOKS – *Vsesojuznoe Obshestvo Kulturnych Zvjazej s Zagrontitsej*, "Allunionella Sällskapet för Kulturella kontakter med Utlandet" – under åren 1945 till 1958. Organisationen, som bildades 1925, hade till syfte att genom vänorganisationer sprida kunskap om sovjetisk kultur och vetenskap samt framsteg till befolkningar i länder jorden runt. I Sverige bildades svensk-ryska vänsällskap som 1950 förenades i riksorganisationen Förbundet Sverige-Sovjetunionen.

För att få svar på frågorna har Olov Wenell studerat sovjetiska källor. Det omfattande materialet rör handlingar från VOKS och det sovjetiska utrikesministeriet, kommunistpartiets centralkommitté och "Agitprop" – partiets avdelning för agitation och propaganda – samt från den sovjetiska ambassaden i Stockholm, inkluderat en ymnig brevväxling mellan VOKS och Moskva samt svenska kommunister.

Olov Wenell har valt att pröva materialet med hjälp av statsvetenskaplig teoribildning kring så kallad "offentlig diplomati" och "mjuk makt" inom ramen för den så kallade "realistiska skolan" inom internationella relationer, alltså förhållanden mellan stater med avseende på deras säkerhet. Med "hård

* Fil. dr i historia; fakultetsopponent

makt" avses då militära och ekonomiska påtryckningar, medan "mjuk makt" står för försök att påverka värderingar, kultur och politik genom andra former av inflytande. VOKS verksamhet kan då förstås i termer av "offentlig diplomati", för att med "mjuk makt" påverka den svenska opinionen i en mer sovjetvänlig riktning. Dess yttersta syfte var att bidra till Sovjetunionens säkerhet genom att motverka framför allt brittiskt och amerikanskt inflytande och hålla Sverige utanför NATO.

Till VOKS ursprungliga uppdrag att sprida sovjetisk kultur och ideologi lades från 1946, hävdar Wenell, en ökad betoning på att vederlägga brittiska och amerikanska "förljugna vanföreställningar om sovjetisk demokrati". Det gällde att "engagera de breda massorna" i stället för bara nå ut till små kretsar av vänsterintellektuella. VOKS begärde därför kraftigt ökade resurser. År 1947 menade en företrädare för organisationen att arbetsbördan ökat "hundra ja till och med tusen gånger". Enligt egna rapporter hade VOKS 1945 kontakt med 3 000 organisationer i 52 länder. Det var ett växande antal. År 1946 inrättades en tjänst knuten till VOKS vid de sovjetiska ambassaderna runt om i världen. Personalstyrkan i Moskva utökades även och i januari 1951 rapporterades att medlemskåren i de utländska vänsällskapen åren efter kriget hade ökat från 13,5 miljoner till 20,5 miljoner. Detta skedde under Stalins så kallade "antikosmopolitiska kampanj" som skulle mobilisera partiet och sovjetsamhället inför de ökade internationella motsättningarna. Kontrollen över VOKS skärptes, verksamheten ideologiserades tillsammans med en starkare betoning på underrättelseverksamhet. Samtidigt – i samband med Berlinkrisen 1948, Koreakriget (1950–1953) och kärnvapenutvecklingen – lades fokus på "kampen för fred".

Med Stalins död 1953 och Koreakrigets slut betonades i stället internationellt kulturutbyte, formulerat i termer av "kulturoffensiven" 1954–56. VOKS i Moskva fick mer representativa lokaler för gästande utländska delegationer. Men det var först i mitten av 1950-talet som en mer märkbar strategiförändring ägde rum med försök att nå utanför kommunistiska samarbetspartner i olika länder "om alternativ fanns". Förhoppningen var att nå en större publik även till priset av ideologisk nedtoning.

Efter 20:e partikongressen 1956 och inledningen av Chrustjovperioden (1958–1964) påbörjades den omorientering av den "offentliga sovjetiska diplomatin", som innebar att VOKS betraktades som en otidsenlig konstruktion och 1958 uppgick i en ny struktur för sovjetiska vän- och kulturkontakter med andra länder.

Sveriges förhållande till Sovjetunionen

Sveriges förhållande till Sovjetunionen, som präglades av baltutlämning och den så kallade "Rysskrediten" 1946, bedömdes inledningsvis positivt av

VOKS. Efterhand prioriterades emellertid uppgiften att bemöta den "engelska och amerikanska propagandan". De svensk-sovjetiska vänsällskapen, som omfattade cirka 1 000 medlemmar, skulle förvandlas till "massorganisationer" med stöd av "de lägre klasserna", de svenska fackföreningarna kollektivanslutats, fler lokala sällskap bildas på industriorter runt om i landet och SKP – Sveriges kommunistiska parti – ta en mer ledande roll i sällskapen. Samtidigt var det värdefullt att sällskapens ordförande "hade en stark ställning hos den svenska allmänheten" – exempelvis genom Hjalmar Brantings son, den socialdemokratiska advokaten Georg Branting som under en tid var ordförande i Stockholmssällskapet.

Om Sovjetunionens popularitet precis vid krigsslutet var stor även i Sverige och SKP:s ställning relativt stark var situationen en annan redan 1947, och VOKS varnade internt för den allt starkare brittiska och amerikanska närvaron och vänsällskapens svaga ställning.

Avhandlingens studie visar hur VOKS stöttade sällskapen med utställningar, sovjetiska filmer och högtidsmöten för att visa fördelarna med det sovjetiska samhällsskicket och hylla Sovjetunionens seger över fascismen. I Moskva brottades VOKS med de svenska sällskapens problem ända ned till deras lokala nivå och kritiserade grupperna för att bestå av "en smal krets av intelligentian – av salongstyp", i stället för att vara "massorganisationer" av svenska "progressiva demokratiska krafter". För att motverka den "antisovjetiska propagandan" inbjöds utvalda svenska journalister som gjorde "stor nytta" genom att sprida positiv information om det sovjetiska samhället till svenska tidningsläsare. Men perioden karaktäriserades av en ökande oro i Moskva att Sverige närmade sig västmakterna militärt, ideologiskt och kulturellt.

Med det kalla krigets eskalering efter den så kallade Pragkuppen 1948 skärptes motsättningarna mellan Sverige och Sovjetunionen. Från sovjetiskt håll fruktades att den "amerikanska expansionen" efter 1949 skulle dra in Sverige i det nybildade NATO.

VOKS forcerade därmed försöken att stärka de svenska vänsällskapen och ställa dem under pålitlig kommunistisk ledning. Socialdemokrater på ledande poster i sällskapen misstänktes hålla verksamheten på sparlåga för att inte äventyra sin egen ställning. Svenska kommunister tvekade emellertid att driva bort sovjetvänliga socialdemokrater som gav sällskapen legitimitet. I stället satsade VOKS på att förena alla de lokala svenska vänsällskapen till ett gemensamt svenskt-sovjetiskt vänskapsförbund, vilket skulle göra dem möjliga att kontrollera.

Det var VOKS och det svenska kommunistpartiet som planerade varje steg i förbundsbildandet fram till grundandet på kongressen i november 1950. Stadgeförslag, nominering av styrelseledamöter och ordförande – allt

passerade genom den sovjetiska ambassadens och VOKS händer. I ett närmast rafflande avsnitt redogör Olov Wenell för hur VOKS och de kommunistiska ledamöterna i stockholmssällskapets styrelse med konspiratoriska metoder försökte dölja för ordföranden, socialdemokraten Carl Albert Andersson, att det var sovjetiska pengar som finansierade kongressen, genom att försöka få dessa att framstå som insamlade medel. Med Georg Branting som förbundets förste ordförande innebar förbundsbildandet en skjuts åt de lokala sällskapen och medlemsantalet fem- eller sexdubblades, trots anti-kommunismen och det kalla krigsklimatet.

Den internationella avspänningen efter Koreakriget och Stalins död år 1953 avbröts bara tillfälligt av den sovjetiska invasionen i Ungern 1956. Trots den pågående integreringen med västblocket stod Sverige utanför NATO och VOKS lade ner stor energi på att utveckla mer vänskapliga förbindelser. De lokala svenska vänsällskapen växte till 37 stycken med omkring 7 000 medlemmar. Förbundet Sverige-Sovjetunionen började från 1951 arrangera "vänskapsveckor" med ryska artister och andra kulturpersoner för stor publik. Under den första veckan genomfördes 120 evenemang i trettio svenska städer med över 30 000 besökare. Lokala föreläsningar och filmvisningar kunde under ett år samla mellan 40 000 och 50 000 deltagare. En barnteckningsutställning 1954 som arrangerades av tre lokala sällskap besöktes, enligt VOKS, av 10 000 personer. Östen Undén invigningstalade vid öppnandet av en sovjetisk bokutställning på Kungl. biblioteket samma år. Sovjetiska artister började turnera i folkparkerna. Sveriges Radio kunde nu göra inslag från besöken, språkcirklar som arrangerades av sällskapen växte och svenska delegationer som reste till Sovjet på studieresor breddades och ökade i antal. VOKS försökte också utveckla samarbeten utanför de svenska vänorganisationerna, nu med Folkparkerna, Reso och ABF.

Ur avhandlingens studie framträder ett alltmer normaliserat och bredat kulturutbyte mellan Sverige och Sovjetunionen under andra hälften av 1950-talet. Då svensk sida avvisade ett mellanstatligt kulturavtal kom sällskapen Sverige-Sovjetunionen även i fortsättningen att vara de organisationer som svenska företag, statliga representanter och organisationer fick vända sig till för kulturella kontakter och utbyten med Sovjetunionen, även om VOKS ersattes av en ny organisering på den sovjetiska sidan.

Avhandlingens resultat

Ett av avhandlingens resultat skulle kunna sammanfattas i orden: "Frågorna avgjordes i Moskva". Där tidigare forskning uttryckt sig relativt vagt om VOKS och Sovjetunionens inblandning i vänsällskapens verksamhet, fastslår Olov Wenell att det står klart att de sovjetiska representanterna försökte styra verksamheten i både stort och smått. Att SKP var engagerat i

sällskapen, och styrde och ställde bakom kulisserna, men i sin tur var underställt VOKS, är också ett av avhandlingens resultat. Ett annat är att VOKS uppgifter och strategier ytterst formulerades av den sovjetiska stats- och partiledningen och att VOKS plats i den sovjetiska maktstrukturen, trots slitningar och kritik från olika håll i apparaten, inte bör ses som skådeplats för en maktkamp mellan stat och parti, utan snarare som ett samarbetsprojekt mellan olika parti- och statsorgan.

När det gäller VOKS agerande var detta, enligt Olov Wenell, inledningsvis efter krigsslutet uttryck för en reaktiv offentlig diplomati som använde den mjuka makten defensivt och improviserat för att bemöta amerikanska och brittiska försök till inflytande i Sverige. Den sovjetiska ledningen hade hoppats på fortsatt samarbete med de allierade efter kriget och överraskades, hävdar han, av den skärpta ideologiska konflikten.

Från 1949 hade verksamheten en mer genomarbetad strategisk inriktning och övergick efterhand till en offensiv användning av den mjuka makten kring framför allt frågan om fred. Medan tidigare forskning tyckt sig se att den här förändringen följde på Stalins död, visar Olov Wenell i avhandlingen att förändringen initierades redan tidigare. En breddning och av-ideologisering började ske från mitten av 1950-talet.

Sällskapen Sverige–Sovjetunionen blev aldrig de inflytelserika massorganisationer man hade hoppats på från sovjetiskt håll. Mjuk makt kan misslyckas, enligt David Kearn som Olov Wenell refererar till i avhandlingen, om den tillämpas mellan länder som är alltför olika varandra kulturellt och politiskt. VOKS kritiseras också återkommande av överordnade sovjetiska ansvariga just för att inte anpassa sin verksamhet till eller ens förstå svenska förhållanden. Den oförståelsen gav, lyder en av slutsatserna i avhandlingen, den sovjetiska mjuka makten ett underläge i Sverige gentemot västmakterna och bidrog till dess misslyckande.

Men bör den interna sovjetiska kritiken mot VOKS tas för sanning? I källmaterial av typen ambassadrapporter, ekonomiska anslagsäskanden och skrivelser mellan över- och underordnade instanser kan, som bekant, starka institutionella intressen inverka på bedömningar och sakuppgifter. Inför anslagstilldelning kan behov överdrivas liksom den egna betydelsen vid rapporter till överordnade. Bör vi då utgå ifrån att den ständiga kritiken mot VOKS oförmåga att anpassa sin information till svenska förhållanden var riktig? Eller kan kritiken snarare ha varit uttryck för byråkratisk rivalitet, för att inte tala om självbedrägeri och oförmåga att se djupare problem med den sovjetiska "förebilden"?

En tyngre invändning är tolkningen av den sovjetiska "offentliga diplomatin" omedelbart efter 1945 som rent "reaktiv" mot amerikanska och brittiska framstötter. Räcker det sovjetiska källmaterialet kring just VOKS verkligen

för att dra en sådan slutsats? Här finns ju omfattande forskning med helt andra tolkningar vad gäller det sovjetiska ledarskapets ambitioner under Stalins första efterkrigsår. Det räcker med att nämna Anne Applebaums arbete om "järnridåns" tillkomst. Som en plötslig insikt om invändningen slinker något oförhappandes teorier om sovjetisk imperialistisk expansionism in i avhandlingens slutdiskussion, dock utan att vare sig inverka på studiens slutsats eller leda till diskussion om VOKS verksamhet i ett bredare sammanhang.

Slutomdöme

Genom sin källnära studie hoppades författaren få svar på vilken position VOKS hade i den sovjetiska byråkratiska strukturen. Men det verkar som om källorna inte helt kunde reda ut det – kanske för att partistaten just var så sammantvinnad och slitningarna i förhållande till VOKS handlade om annat. Här hade forskningen om de olika sovjetiska så kallade medborgerliga "frivilligorganisationerna" – *grazhdanskije obshestvi* – säkert varit till hjälp, för att bestämma organisationens art och strukturellt avsiktligt oklara plats i det sovjetiska systemet.¹

Avhandlingens teoretiska "förståelseram" utgör en ganska robust om än något daterad matris för analys av källmaterialets budskap. Men i stället för att lite lydigt stoppa in resultaten i matrisens fack kunde avhandlingen ha bråkat med teorins begränsningar. Att denna typ av "statsrealism" inte är oomtvistad berörs inledningsvis, och avhandlingens egna resultat vill spränga det teoretiska ramverket. Var går gränserna mellan "hård" och "mjuk" makt? VOKS personal, även på ambassadnivå, kunde vara anställda av den militära underrättelsetjänsten GRU och organisationen skulle insamla underrättelseinformation. De svenska vänsällskapens geografiska placering diskuterades av VOKS även i militärstrategiska perspektiv. Och var går gränsen mellan ekonomisk hård makt och vänverksamhetens lockbeten i form av löner, resor och andra materiella möjligheter?

Med ovan anförda kritiska synpunkter till handlingarna – inklusive en del inte helt betydelselösa formaliabrister – utgör Olov Wenells doktorsavhand-

1. Ryskspråkig litteratur på temat *kvazi-grazhdanskije organizatsii* i Sovjetunionen saknas ju inte, liksom engelskspråkiga studier av den Sovjetiska Fredskommittén, den sovjetiska kommittén för solidaritet med chilenska demokrater med flera. Yulia Gradszkova skriver om denna typ av medborgerliga eller frivilliga sovjetiska kommittéer, att de stod under direkt ledning av det sovjetiska kommunistpartiet och spelade rollen av fasadorganisationer för sovjetstatens utrikesintressen. Deras formellt fristående position möjliggjorde samarbeten med internationella aktörer som inte direkt ville knytas till det sovjetiska kommunistpartiet och den sovjetiska statsledningen. Se Yulia Gradszkova, "The Soviet Union: 'Chile in Our Hearts.' Practices of Solidarity between Propaganda, Curiosity and Subversion", i Kim Christiaens, Idesbald Goddeeris, Magaly Rodríguez García (red.), *European solidarity with Chile 1970s–1980s* (Frankfurt am Main 2014) s. 329–346

ling ett viktigt bidrag till kunskapen om de sovjetiska försöken att vinna den svenska opinionen genom framför allt de svensk-sovjetiska vänsällskapen. Forskningsfronten har på det här området nu flyttats ytterligare en bit fram och den som vill gå vidare – till exempel med studier av de svenska kommunisternas eller svensk-sovjetiska vänskapsförbundets eget material – eller varför inte de ledande socialdemokraternas uppfattning om sin roll i vänsällskapen – har en fastare grund att stå på.